

ГБУ «НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
им. А. С. ПУШКИНА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА»

Отдел национальной и краеведческой литературы

**ХОВАЛЫГ МААДЫР-ООЛ
БАРТЫШТААНОВИЧ**
(75 ЛЕТ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Биобиблиографический указатель

Кызыл, 2022

ГБУ «НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА им. А. С. ПУШКИНА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА»

Отдел национальной и краеведческой литературы

**Ховалыг Маадыр-оол Бартыштаанович
(75 лет со дня рождения)**

Биобиблиографический указатель

Кызыл, 2022

УДК 016 : 821.512.156
ББК 91.9 : 84 (2=634.4)
Х68

Ответственный за выпуск

И. А. Эртине

Составитель

Е. М. Ак-кыс

Редакционная коллегия:

А. К. Аракчаа, Р. О. Ооржак, И. Д. Ооржак, М. С. Ооржак

Технические редакторы:

А. А. Радыгина

В. П. Севиль

Ховалыг Маадыр-оол Баргыштаанович : (75 лет со дня рождения) :
биобиблиогр. указ. / ГБУ «Нац. б-ка им. А. С. Пушкина Респ. Тыва»,
отд. нац. и краеведч. лит. ; сост. Е. М. Ак-кыс. – Кызыл, 2022. – 52 с.

© ГБУ «Национальная библиотека
им. А. С. Пушкина Республики Тыва», 2022

Предисловие

В 2022 году народному писателю Тувы, альпинисту М. Б. Ховалыгу исполняется 75 лет.

Маадыр-оол Баргыштаанович Ховалыг родился 30 апреля 1947 г. в местечке Хола-Хараган сумона Хорум-Даг Дзун-Хемчикского кожууна.

Работал в г. Ак-Довураке бетонщиком, экскаваторщиком, председателем профкома, заместителем генерального директора горно-обогатительного комбината «Туваасбест», председателем правления Союза писателей Тувы.

Первый рассказ «Войлочный коврик» был напечатан в кожуунной газете «Хемчиктин сылдызы» в 1983 г. Первая книга «Зов снежных вершин» вышла в 1987 г. Автор сборника повестей и рассказов «Березы на скалах» (1988), очерков «Большой огонь» (1993), «Освященный флаг» (1996), очерк который был переведен на русский язык С. В. Козловой.

Лауреат премии комсомола Тувы (1988), лауреат Президентской премии РТ по литературе (1996), лауреат конкурса им. А. Чыргал-оола Тувинской гостеле-радиокомпании (1996).

Член Союза писателей России (1994) и Республики Тыва (1994).

Биобиблиографический указатель отражает литературу о жизни и творчестве народного писателя Тувы Маадыр-оола Баргыштаановича Ховалыга.

Цель биобиблиографического указателя – познакомить читателей с творчеством писателя. Указатель рассчитан на литературоведов, литературных критиков, преподавателей, библиотекарей, студентов-филологов, а также читателей, интересующихся творчеством писателя.

Указатель состоит из следующих разделов:

Предисловие

I. Маадыр-оол Ховалыг – прозаичи.

II. Турист, альпинист, рекордсмен

III. Ховалыг М. Б. – Народный писатель Тувы.

IV Альпинист

V. Публицистика и литературно-критические статьи

VI. Переводчик

VII. Биография и творчество

В разделах включены книги, статьи из сборников, журналов и газет на русском и тувинском языках в алфавитном порядке.

Библиографическое описание дано по ГОСТу Р 7. 0 – 2018 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Хронологический охват с 1986 г. по 2020 год.

Имеются вспомогательные указатели: именной указатель, указатель заглавий, произведений на тувинском и русском языках, географический указатель.

Замечания и пожелания просим направлять по адресу:

667000, г. Кызыл, ул. Ленина, дом 21,
Национальная библиотека
им. А. С. Пушкина Республики Тыва.
эл. почта: - nblibrary@mail.ru;
- nb-krai@mail.ru.

Маадыр-оол Ховалыг – прозачы

Маадыр-оол Ховалыгның ады, ооң чогаалдары 80 чылдардан бээр тыва чечен чогаалдың арыннарынга көстүп келген. Ол үеде, ол Ак-Довурак хоорайга, «Тыва даг-дүгү» комбинадынга ажылдап турган. «Шериг эрттиргеш келгеш, «Тыва даг-дүгү» комбинадынга ажылдай бердим. Слесарылап, даг өрүмнээш, хая-даш казар күчүлүг экскаваторну 16 чыл иштинде дүн-хүн дивейн, ээлчег келирге, башкарып келдим. Чогаал ажылын экскаватор башкарып тургаш-ла эгелээн мен» – деп, М. Ховалыг бодунуң дугайында бижип турар. Шак ынчаар, тыва литературада ол ажылчын чогаалчыларның, Б. Хөвөңмейниң, В. Сагаан-оолдуң, Д. Сарыкайның отрядын улаштырып, туружун быжыглаан.

Оон бээр Маадыр-оол Ховалыгның номнары удаа-дараа үнгүлээн. Ол «Меңгилиг бедиктерниң кыйгызы» (1987), «Хаяда хадыңнар» (1988), «Улуг от» (1993), «Ыдыктаан тук» (1996), «Хүреш бурганы» (2001), «Самдар тоожузу» (2003), «Чудуруктуң чажыды» (2005), «Угвус – Алдан-дургун» (2007), «Даглар шүлүглели» (2007), «Чоргааралым херелдери» (2009), «Делегей шыпшыында тывалар» (2010) болгаш орус дылда «Третье прекрасное существо» (2005), «Поле чудес» (2006) деп номнарны чырыкче үндүрген.

Ооң проза чогаалынга бодунуң туружун ээлеп болур апаарын, 90 чылдарда-ла, чечен чогаал шинчилекчизи, критик Антон Калзан эскерип, демдеглээн. «Сөөлгү беш-алды чылда элээн хөй чаа прозачылар илерээн. Оларның аразындан Ш. Суваң, С. Хертек, М. Доржу, А. Доржу, Ч. Ирбижей, М. Ховалыг оларның прозачы хуузу-биле ат-сураа элээн калбарган» – деп, А. Калзан «Өзүлдениң демдектери» деп амгы тыва литература дугайында критиктиг шинчилелдеринде бижээн¹.

«Тыва чечен чогаалдың ынаныштыгларының бирээзи ол деп дидими-биле чугаалап болур кижиге», ол чиңгине тыва амыдыралдың бижикчизи-даа, чурукчузу-даа апаарын кезе көрүп, Сандан Сандю демдеглээн². Ол сөстөр ылаптыг болган. Ам бо хүннерде Маадыр-оол Ховалыг Тывада эң көскү чогаалчыларның санында кирип турар. Номчукчуларның сонuurгаар хөй-хөй чогаалдарының автору апарган.

¹ А. Калзан. Өзүлдениң демдектери. – Кызыл, 1991.

² С. Сандю. Ынакшылдың изиг тыныжы. – Эне сөзү. – 1993. – № 31.

Чогаал сайгарылгазында Маадыр-оол Бартыштаанович Ховалыгның прозачы өзүлдезинден аңгыда, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының үнген дөстөрүн тайылбырлаарын оралдашкан чүүлдер база бар. Чогаал бижииринге бир-ле дугаарында үндезин болган чүүл – туризм спортунга чогаалчының хандыкшылды болур. Турисчи кокпалар-биле төрөөн Тывазының улуг-улуг арттар, сыннарын эргий кезип, улуг тайгаларның шыпшык баштарынче чогаалчы удаа-дараа үнгүлээн. Ол чоруктар сеткил-хөөнге чүгле экини оттурар болгаш делгем көрүштү хевирлээр. Бойдустун каас чаражын, ооң делегейинде амыдыралды, болуушкуннарны дүжүрүп бижири, ону чеченчиди бодаары чогаалчыга сонургалдыг болган. «Меңгилиг бедиктерниң кыйгызын» номчааш, ооң автору бодунуң салган сорулгазын чедиишкинниг боттаңдырган, турисчи кокпалардан чечен чогаал кокпазынче бүзүрелдиг базымны кыла берген» деп бодалды журналист А. Чычаан-оол бодунуң бир материалынга бүзүрөткен.³ «Туризмге хандыкшылы чогаал бижииринге база бир идигни берген. Школага тургаш-ла, туризмни сонуургап, «Мөңгүлек» деп турклубтуң кежигүнү апаргаш, барыын Тываның арттарын, сыннарын шуптузун эргип каапкан...» – деп делгеренгей тодарадыгны ол берген.⁴

Маадыр-оол Ховалыгның чогаалдарының ылгалдыг онзагайы – чингине улусчу көрүжүнүң күштүү. Ооң чечен чугаалары, тоожуларындан чоннуң ажыл-амыдыралы, көрүжү, сагыш-сеткил эргинези тода илереп көстүп кээр. Маадыр-оол Бартыштаанович проза чогаалдарында прозаның биче хемчээлдиг чогаалдарын хөйү-биле бижээн. Прозаның бо хемчээлдиг чогаалдарын бижип тура, М. Ховалыг амыдыралдың янзы-бүрү арыннарын уран-чечени-биле көргүзүп тодараткан. Ооң чечен чугаалары, тоожулары амгы шагжызы-биле онзагай. Оларда үениң чидиг айтырыгларын көдүрүп турар. Ук чогаалдарның эстетиктиг дөстери тыва улустуң аас чогаалында чыдып турар. Маадыр-оол Ховалыгның чогаалдарында амгы шагның амыдыралының арыннары чуруттунуп, үениң кижилериниң омур-хевирлери тода илереттинген. Чогаалчының амгы шагның прозаның сюжеттери, маадырлары чежемейнин-даа чаа болза, чуруушкуннуң аргалары кандыг-даа хөй янзы, сайзыраңгай апарган болза, ооң эстетиктиг укталган дөстери улустуң тоолдарында, уран чугааларында чыдып турар.

³ Ч. Чычаан-оол. Чаштанчыдан чалбыыш үнер. – Шын. – 1987. – Май 15.

⁴ База ында.

«Амгы шагның проказының сюжеттери, маадырлары чежемейниң-даа чаа болза, чуруушкуннун аргалары кандыг-даа хөй янзы, сайзыраңгай апарган болза, ооң эстетиктиг, укталган дөстери, дуу үженги чылдарның проказында, оон ыңайлаарга, улустун мифтеринде, тоолдарында, уран чугааларында чыдып турар» дээн чогаал шинчилекчизи Антон Калзаңның демдеглээнинге⁵ каттышпас арга чок. Кайы-даа чогаал, кандыг-даа үеде чогааттынып, бижиттинген болза, ооң ук-дөзү чоннун чечен-мерген, бедик идеялиг чогаалдарында чыдып турар.

«Ширтек» – чогаалчының баштайгы чогаалдарының бирээзи. Ол 1983 чылда чырыкче парлаттынып үнген. Дажы, ооң кожазы Мөңге болгаш Андрей олар үш чаа сыраан ширтекти садып-саарар дээш, Эдегей шынаазында бир аалга келири-биле чогаалдың болуушкуннары сайзырап эгелээр. Аалдың херээжен эзениң күзели-биле ширтек садып алдынган, ооң кырындан четпээн акшаның орнунга бир серге база алганнар. Бүгү чүүл чогумчалыг болуп доостурунун кырынга келгенде, ам-на кыпкан от дег хөрлээ эгелээр. Өгдө хойтпак тип турарын билгеш, «Хайнып турар паш каап болбас чүве болгай, оолдар» дээш, Дажы өгже кылаштапкан. Ол өйде баглап каан турган өшкүзү боштунган, ону тудуп ол-бо халчып турда, аалдың эр ээзи «Өшкүм сал дидир мен. Ширтээңер алыңар, акшаңар уштуп санаңар!» – деп негээш, өшкүзүн алымнап, акшазын санап алган. Болуушкуннар мында хөй-даа эвес, узун-даа эвес. Бүтпээн саарылгада араганың бачыды деп түңнел бар. Ширтээн садыпкаш, бир пак арага манап тура, ажыл-херээн буурадып алган.

Баштайгы чогаалы «Ширтек» деп чечен чугаазы делегей чогаалдарында-даа, өске тыва чогаалдарда-даа бар, оларга дөмей аян-хөөн-биле эгелээн. Ынчалза-даа «Ширтек» чечен чогаал делегейинге бодунун туружун тып шыдапкан, сорунзалыг чогаал болуп, ооң автору беримчелиг болуп болур дээрзин чонга хөйге «азап» берген.

Оон бээр-ле чогаалчының демир-үжүүнүн бажы улам чидип, бот-тускайлаң хөөнү күштелип келген. Одуругдан одуругже, чогаалдан чогаалче ооң кымга-даа дөмейлешпес онзагай аян-сырыны улам дыңзып келген.

Тыва кижиниң иштики делегейиниң байын, ооң сеткил-сагыжының чаагайын «Хамаан-хамаан» деп чогаалда көргүскени бир онзагай. «Хамаан-хамаан» деп шола аттыг маадыр чүнү-даа улуг-ла

⁵ А. Калзан. Ө зүлдениң демдектери. – Кызыл, 1991.

херекке албас, «аа, хамаан» дээр чаптанчыг чаңы-биле чоннуң ынакшылын-даа, хүндүлелин-даа чаалап алган. Сиген кестирери-биле ачылап алган күштүг, мөге оолдарны, оларның ажылы орту безин четпээнде ашкарып-чемгерип, арага-дары кудуп, хүндүлөп кааптары-даа; боду хүрешке безин шүглүр деп тура, ону каапкаш, «өңнүүм келир чүве, хүреш хамаан» дээш арлы бээри; көшкеш, эт-севин, өөн чүдүрген машинаны «самосвалдавыт, аа хамаан» дээш, эт-херекселин үрөп алыры уран-чечен бижиттинген. Бо овор-хевир чонга чоок, номчукчу кижиге бүрүзүнүң кичээнгейин хаара тудуптар, ону сонуургадыптар овор-хевир болур.

Бо чогаалда кол маадыр Хамаан-хамаанга чүү-даа хамаан-хамаан: каяа-даа, чүнү-даа манап, күзөп турбас, чаңгыс сөстүг. Үжүүрге келгенде безин аңаа «Өңнүүм аалга кээр болгай... Хүреш хамаан!» дээш содак-шудаа хевээр, хевин дергилепкеш, талда баглап каан бора аьдынче ужуга берген соонда, чүгле доозунун бургурадыр садырт дээн». Хүрешке шүглүрү-даа, үжүүрлежири-даа оон ажыл-амыдыралында кол чүүл эвес. Чогаалдың автору кол маадырны мындыг онзагай, чараш сеткил-хөөннүг кылдыр, каракка чуруттундур, көргүзүп шыдапканы оон бижикчи мергежилдин херечилеп турар.

«Бир эртен инек ай дээр дээш, идиктери орун хозунче кире берген боорга ол: «Идик хамаан!» дээш, башкы хар чаапканда, кызыл-даван инектерин сүрүп алгаш, чайын безин чилиг доңар соок карасугну барган хевээр сүзүп эрткеш, арыгдан ыяштап алган, калбак арнындан дер бургураан, өөнге кызыл буду-биле харны кыйырадыр базып чедип келген». Маадырның сергек-омаа, бедик хей-аьды бо чуруушкунда каракка көзүлдүр бадыткаттыңган.

Амыдыралдың кол утказы: кижиге эт-сөп-даа, үнелиг эртинеш даштар-даа эвес, а байлак угаан-медерел, сагыш-сеткил херек дээрзиниң дугайында чоннуң философчу угаадынга бо чогаалдың кол утказы дүүшкек, азы кол маадырның ажыл-амыдыралы оон бадыткалы. Бо тоожуушкунда улусчу аян бар. Тыва тоолдарның аян-сырыны мында дораан билдинип кээр: «Бодараар чер чүве-дир», «ындыг кижилерниң бирээзи чораан чүве-дир», «эр чүвөң»... Чогаалдың дыл-домаандан-на кол маадырга чоргааралы, аңаа магадаашкын база илереп кээр. Тыва кижиниң делегей көрүүшкүнүн болгаш оон аажы-чаңының онзагайын илереткен чогаал «Хамаан-хамаан» деп чечен чугаа болур.

«Бутчактар» деп чечен чугааның лириктиг хөөнү күштүг. Чечен чугааның ады безин чараш, чаптанчыг. Ында кол маадыр бичии уруг

Чечек бодундан ийи хар бичии дуңмазы Кунгаага аажок ынак. Бичии Чечектиң эргелиг дуңмазы Кунгааны оларның даай-авазының азырандыга апарганы, чаш уругнуң хилеп-човааны, а ол барган аалынга дуңмазының чок апарганы сюжеттиң кол болуушкуннары бо. Чечек бодундан ийи хар бичии дуңмазынга аажок ынак, ону чаптаар. «Ооң чыда калбас эжи – үш харлыг Кунгаа дуңмазы», «үш хар назынының иштинде быжыг экти болган угбазы» деп тодарадыышкыннар ол ийи алышкының бот-боттарынга чараш, чоок хамаарылгазын көргүскен. Чечектиң дуңмазынга эргелиг энерелдии домактарда тода чуруттунган: «Ону чассыда бергенде, чамдыкта ишти кижиргени бээрге, шыдашпайн, чаагындан ийикпе ызыра кааптар турган», «дуңмазын бөле кужактапкаш, хүнзүг бажын чытгаан».

Чаш Кунгааның овор-хевири ол аңгы-аңгы байдалдарга турда долу чуруттунган: «чүскүк дег думчуу шүүлээр удуп чыткан», «даай-авазының холунда барган бичии Кунгаа угбазынга болчуп, аагайндыр ыглай берген», «доос-караны дег карактарының көрүжү муңгаргай дуңмазы ыыт чок, чүрбештиг бажын согаш кынган», «оозунуң кылын эриннери чөлбейип келген, үш хар назынының иштинде быжыг экти болган угбазынга чассый аарак хоптанган», «кезек дадагалзап тургаш, даалык-биле ыңай болган».

А Чечектиң шимчээшкыннери болгаш кылдыныгыларындан чүгле уругнуң овор-хевири эвес, чогаалдың утказы база долу ажыттынар: «Бичии Чечек өг хөлегезинде сыгыгларлыг хаваандан дерин чодуп-чодуп, ынаалар чазаан адазының чанынга сайзанактап орган», «терезин адаандан аът мыяа тып эккелгеш, ону барбалар кылдыр сайзанак-өөнгө салып алган», «дуңмазы оттуп келгенинге иштинде амырап, ону сайзанак даштында хой-мыяалардан тургустунган малының кадарчызы кылып аар деп бодап турда, бичии даай-авазының «чедип алгаш чоруй-ла баргай мен» дээн сөстери ам кээп ооң сагыжын кичээндирипкен», «Чечек атпаш дээш, тура дүшкен: аът оруу-биле терезиннер артынче ажылар деп барган куу шыва тоннуг кижини – ооң даай-авазы ол, а ооң холунда чедип алганы майтак хап идиктерлиг, көк хөйлеңниг бичии оол – дуңмазы болган», «Кунгаа! Дуңмам!» – деп, Чечек боду билбейин алгырыпкаш, холунда суглуг сыгыртаазын кыдыынче октапкаш, ыглавышаан, кара маң-биле, терезиннер аразы-биле ыдып-ла каан», «аът оруунда таваңгайны аа чип турар доозунну бурулатпышаан, маңнап келгеш, хая көрнү-көрнү бар чораан дуңмазының бир холундан ол сегирип алган», «Чечек авазының күштүг холдарындан шалбада кирген богба дег, ушта

чүткүп, барып ужуп. дывылап-ла турган»... Чечектиң овор-хевирин дамчыштыр сюжеттиң бүгү болуушкуннары, чогаалда кирип турар өске маадырларның ажыл-ижи, делегейи тодаргайы-биле ажыттынып турар.

Дуңмазы Кунгааны даай-авазы суг азырап аппаарга, Чечекке кайы-хире берге турганын уран сөстүң күжү-биле чогаалчы номчукчуга дамчыдып шыдаан. Ооң чаш сагыш-сеткили кергеп, хилегге хүлүдүпкени уран бижиттинген. «Эртенинде Чечек оттуп кээрге, өгдө кижиде-даа чок боорга, өшкү кежи чоорганны буттарындан ырадыр тепкеш, кезек боданып орган. Кара шаар ымыраалар чогушкан өг ишти ээнзиргей, даң бажында-ла авазы, ачазынга чассыыр дуңмазы Кунгааны ол карактарың ажып чыда-ла чоктап эгелээн...», «Дуңмазы Кунгаа чокта авазының бичии көк-хөнекке сүтке хайындырып каан чинге-тараазы-даа; чанында кожа өгдө ону чассыдар кырган-ачазы биле кырган-авазының үскен быштаа-даа; дараазында өгдө ону айбылаар ооң өглүг акызының, чаавазының өреме холуп каан арбай каржаңы чочаа-даа Чечекке амдан чок болган». Ол даай-авазы сугнун аалынче дуюкаа чедип, дуңмазы-биле мага хандыр ойнап алганда, «Чечектиң ол хүн өөрүшкүлүг, кежээ болганын авазы магадап ханмаан».

Эрткен чылдарда дуңмазы-биле сүзүп ойнап турган хөл малгажыңга баргаш, бодунуң болгаш дуңмазының истерин Чечек бир хүн тып аар. «Чазын адазы, кырган-адазы, акылары-биле чер суггарып турда, Чечек бир катап дуңмазы Кунгааны чүктеп алгаш келгеш, бо митпегер малгашты албан-биле сүзүп, ында оңгарланып артып каар истерни сонургап, каткы-иткилиг маңнажып турганнар болгай», «ол ак малгашта каткан дуңмазының истерин платъезиниң мурнуку эдээнге оваарымчалыг салып алгаш, бөле туткаш, талыгырда Кара-Шанчыг уунче бараадап көргөш улуг тынган», «ооң эдээнде дуңмазының истери аңаа билдинмес күчүнү немепкен дег болган», «ол дуңмазының истерин делегейде эң үнелиг эртине кылдыр санап алгаш, кымга-даа көргүспейн, чүьк адаанче шыгжап, уштуп ап турган», «дуңмазының истерин эккеп алгандан бээр ол биеэги дег өглер аразыңга ырлыг-шоорлуг маңнап турар апарган». Дуңмазының истери бар малгашты ол кадырып аар болгаш хүннүң-не бодунуң сайзанаанга дуңмазы-биле ойнааны дег ойнап турар. Бир хүн ол малгаш бустур. Шак ынчаар «Бутчактарның» сюжеттиг шугуму чештинип бадар чогаал болур.

Ынак, чаптанчыг чаш дунмазын чидирген качыгдалга бичии уругнуң хилинчектенип, чашкы угаан-медерели-биле ону билип, эртип, чаш шаа-биле бутчактарның басканы истеринге безин сеткилин чазап, алагып турары сагыш-сеткилге дээштиг кылдыр көргүскен.

Бо чечен чугаада чугаа-домак эвес, а кылдыныглар утканың болгаш ол болушкуннарның тодарадышкыннары болуп турар. Маадырларның иштики делегейинде өскерлишкиннер оларны долгандыр турар хүрээлел-биле чүүлдешкек. Кажан бичии Кунгаа чок апарганда, «долгандыр дээр ачазының шырайы дег дүндүгүр-ле дүмбей», а «Көстүк биле Арзылаң сыйыңайнып, аай-дедир кылашташкан турганнар».

«Бутчактар» деп чогаалдың сөөлгү одуруглары чогаалды эң-не күштелдирген кезээ болур. «Чечек... бажын оожум көдүрүп келгеш, кургаваан карак чаштары өтгүр ачазынче көөрге, ол бир холунда бүдүн исти адыштап алган, чингежек сарыг диштерин ызырнып алгаш, хөрээнден шуурган ыыды өөскүп орар дег дыңналдыр кылдыр ыглаан турган. Ооң шийип алган, кыдыында эңме-тикчок сыгыгларлыг карактарындан кажан-даа көзүлбээн борбак чаштар сыстып бадып турганнар».

Чогаалчының «Бутчактар» дээр улуг хемчээлдиг чечен чугаазын лириктиг чогаал деп санап турар бис. Кыргыс чогаалчы Чингис Айтматов бодунуң лириктиг тоожулары-биле номчукчуларының кичээнгейин хаара туткан болгай. Оон эгелеп ол бүгү делегейде билдингир улуг чогаалчы апарган. А «Бутчактарны» бижээн Маадыр-оол Ховалыгның чогаадыкчы салым-хуузу база ыңдыг болурун ожаап болур.

М. Ховалыгның чогаалдарында лириктиг хөөн черле онзагай черни ээлеп турарын эскерип болур. Чогаалчының «Хемчик дүнү» деп чогаалы прозалаан шүлүк жанрынга чоок.

Ооң чогаалдары бойдус болгаш кижиниң аразында хамаарылгазын сырый көргүспүшаан, олар шупту өзүп-төрүүр, өөрүп-амыраар ужурлуг дээрзин тода билиндирип турар. Бо талазы-биле «Яшка», «Хаяда хадыңнар», «Эжеш истер» деп чечен чугаалар күштүг чогаалдар болур.

Бүдүрүлгө черинде, ында ажылдап турар ажылчыннарның чанынга үргүлчү кара кускун кээп, олар-биле «өң-тала» апарганын «Яшка» деп чечен чугаада уран көргүскен. Ол кускунну Яшка деп адап алырлар. Ол келбестеп, чиде бергенде, «ол чокта карьер ишти ээнзирей берген-даа ышкаш» апарганын бижип турары бойдуста дириг

амытаннарның бот-боттарына чоогун, эки хамаарылгазын көргүскен. Бойдуска бүдүрүлгениң багай салдарлыын Яшканың өлүмү-биле элдээртип чураан: «Билдингир, Яшка өөрөнгөн чаңы-биле частыышкын болур девискээрниң кырын орта ужуп чорда, даг-дүгү казар черни тепсиптерге, дээрже окталып үнгөн даштар ону өлүмнүг балыглапканы ол».

Бир эвес «Яшкада» дириг бойдуска бүдүрүлгө хора чедирип турарын көргүскен болза, а «Эжеш истер» деп чогаалда үүлгедикчи – кээргел чок өзү кара кижиле болур. Бо чогаалда Шагар тайгаже аңнап үнерде аңчы ыт ачылап аар. Ачыжы ыды Каргал киш истеп өөрөнгөн, харын-даа мергежээн, чоок-кавыга ол ат-сурагылыг-даа. Ачыжы ыды кыс болганын Шагар, тайгага барганда эскерип каар. Аңнаашкын үезинде тайгага Каргал төрүптөр. «Каргал... баарында имилээн азарганчыг кара-кара чүвелерни чылгап чыткан». Ынчалза-даа... ооң ээзи аажок каржы-хажагай болгаш хоптак-чазый кижиле болганындан ыттың өөрүшкүзү үр болбаан. Шагар ооң эниктерин шоодайга суккаш, туруг хаядан октап бадырыптары бо чогаалдың эң-не дыңзыг кезээ ол, азы сюжеттиң дыңзыгышыкыны.

Маадыр-оол Ховалыг черле бодунуң чогаалдарында маадырларның иштики байдалын ооң даштыкы хевирин дамчыштыр чуруурунга уран мергежилдиг дээрзин бо чогаал база бадыткап чыдар. Мында кол маадыр Шагар эки эвес кижиле дээрзин тода айтып чыдар одуруглар бар: «калбак арнында сезинчиг көрүштүг», «боскунда тырлып келген хомудалын чарбып, киш кирген даштар аразынче думчуун суп алган ыдының хокпалдайын орта тепкен», «ооң төрүмелинден кара шырайы улам дүйдүнгөн...». База ооң чугаазы бодун улам тодарадып, херечилеп турарлар: «Кончуг дергини! Хайлыг өлешкинни! Иштин сөөртүп алган!..», «...төрүпкөн ыт кижиле эдерип, аң-мең истээр эвес, Шивилиг бажында, мени кыжыраан дег, маңнап турган алдыны каапкаш, чоруй баарым ол бе?».

Чаңгыс эвес алды-кишти Каргалдың дузазы-биле Шагар дизип алза-даа, бо дескен чаңгыс киш дээш кижиниң эң чоок өңнүү болур, ылаңгыя аңчы кижиниң кол дузалакчызы болгаш эки болган ыттың беш оолдарын узуткап каапканын бижип көргүскени сеткил-хөөнгө дээштиг. Оолдарын аппаарга, «Каргалдың чидиг ээргизи арга иштинге чаңгыланып эгелээн, бир дыңнаарга, чалынган-даа дег, бир дыңнаарга, кыжанган-даа дег» дээн одуруглар сеткилге дээштиг. Ооң оолдарын узуткап каапкан-даа болза, ыт аңчы Шагарга бараан болбушаан: «эниктеринден чарылган Каргалдың ызыргаш, хар кырынче каапкан

кижин кактап, силгигилээн <...> (Шагар) каттыргылаан-даа, өөрээнинден бир аялганы думчуктап ырлаан-даа».

Ыт биле кижиниң ийи аңгы байдалы бот-боттарынга удурланышкак болганындан оларны улам тода билип алырынга дөгүм болур: ыт төрүпкенде ооң **не өөрүшкүзү, не эргелели** болгаш ол өйдө аңчы Шагарның алды-кишти каапкаш чоруй баарынга **муңгарааны**, ону улуг чидириг деп сеткээни. Каапкаш чоруй баарынга хараадаан аңчының алды-кижин ыды тудуп бээрге, Шагарның деннеп четпес **өөрүшкүзү** болгаш эниктерин чидирген ыттың **кударалы**, «ооң соолбургай иштин дургаар баткан эмиглеринден ак сүт харже, шоргадан чүве дег аттыгып бадып турган» **хилинчээ**.

Бо чогаалда ыт маадырлыг чорук кылыр. Шагарның алыксаан алды-кижин ол тудуп берген. А ооң үнези ооң бодунуң эниктерин узуткаттырган улуг хилинчээ болган.

М. Ховалыгның чогаалдары өөредиглиг. Ёзулуг чечен чогаал чүгле сонуургалды оттурар эвес, ол чараш чүүлге, чаа чүвеге номчукчуларны кижизидер болгаш өөредир ужурлуг. Ылаңгыя «Улуг От», «Ыт нүүрү», «Арт», «Он дөрт харлыг аңчылар» деп чогаалдары ындыг шинчилиг. Ылаңгыя «Улуг От» деп чогаал күштүг. Аңчыларга амыдыралды, Улуг Отту оларның эң-не улуу Ыдык-Дарган чугаалап берип орат. Мында Ыдык-Дарганны кирип кааны база анаа эвес, ол хар-назын-биле эң-не улуу, аңнаашкында-даа, амыдыралга-даа байлак улуг дуржулгалыг. Ыдык-Дарган болгаш өске-даа аңчыларның овор-хевири-биле чогаалчы салгалдар аразында харылзааның кылынын көргүскен. «Улуу чагыглыг, өөредиглиг...».

Маадыр-оол Ховалыгның баштайгы дээрзинде бижип турган чогаалдарынга бодаарга, бо сөөлгү чылдарда чырыкче парладып үндүргүлээн чогаалдары ам бир чаа шынар кирип келгенин үстүндө сайгарган чогаалдарывыста тодазы-биле көстүп келгени тыва чечен чогаалдың база бир бурунгаар базымы-дыр.

Кандыг-даа чогаалчы бодунуң үезиниң үре-төлү болганда чурттап эртип турар үени, ооң тыныжын, шырайын чогаалдарынга чуруп көргүзө бээр. М. Ховалыгда бодунуң үезиниң онзагай ис-демдээн чураан шак ындыг чогаалдар база эвээш эвес: «Панзачы тыва», «Сыртык», «Амыдырал ховузунда», «Ыт угааны» д.о.ө.

«Панзачы тыва» деп чечен чогаалда «панзачы» деп сөстү чогаалчы тывыштыы-биле ажыглаан. Бурун тыва амыдыралда садыг-саарылга кылып чоруур кижилерни «панзачы» деп адаар турган. Чогаалда кол маадырлар Сарыг-Мерген, Чойган олар узак маңныг

поездиде садыгланып турарлар. Честези Сарыг-Мерген чуржузу Чойганны садыг-саарылга кылырынга өөредип чоруур. Тыва чоннуң чурттап эртип турар бо үе-чадазында, оларның амыдыралында база бир арынны чогаалчы ажыдып көргүскен. Чойган школа соонда профтехучилищени электрик мергежилдиг доозуп алза-даа ажыл тывылбаан. Ооң Дугаржап честези хөй акша ажылдап алып арганы – карман үжээрин айтып, ону ыдалап, күткүп каар. «Дер төкпейн, көк бүрү дег хөй акша ажылдап ап болур дээн билбези чок улуг честезиниң өөредии чаңгыс-ла кежээ доозулган» соонда, Чойган ол талазы-биле шимченип эгелээр. Ол элээн мергежип, харын-даа «чугаа-сооттуг <база> кеткен идик-хеви, итпик чалгыннары дег, эрээн-шокар апаарга», Айлаң угбазы эскерип кааш соксадыр. Ооң уламындан угба-честези ону хуу садыынга шалыңныг кылдыр ажылдадып алганнар. Ынчаар Сарыг-Мерген честези ону бодунуң соондан эдертип, шын амыдыраарының оруунче кирип чорууру бо.

Бо чогаалда маадырларның эртип келген оруктары база солун: Чойганның угбазы Айлаң ооң мурнунда башкылап чорааш, берге үе-шаг келирге садыг-саарылгаже кирер, а «ийи чыл бурунгаар улуг офицер эрге-дужаалдыг <Сарыг-Мерген> честези бир дарга-бошказының кара үүлгедиин илередип үнүп кээрге, ону ажылындан эрте халапкан» кижги болуп турар. Сарыг-Мерген честезиниң алыс кижги бүдүштүү Чойганга база чаагай салдарлыг болуп, ону эки орук-биле эдерти бергени чечен чугааның эки, чырык талазы болур. Шагдаа азы шагдаалап чораан кижилер дугайында эки бижээн чогаалдар ховар таваржып турза-даа, офицер эрге-дужаалдыг чораан Сарыг-Мергенниң овор-хевири бо чогаалда чүгле эки талазы-биле ажыттынган. Шак бо маадырларның эртип келген оруктарын көргүзүп тура, чогаалчы элээн ханы сайгарылганы кылып, ниитилел-политиктиг чергелиг айтырыгны көдүрүп эккелгени күштүг.

М. Ховалыгның чогаалдарында амыдыралчы угаадыглары улам кылыннап келген. Лирика болгаш проза, сүт биле дош, аржаан биле хоран оларны чаңгыс-ла савадан четтирип болур хире.

«Ийиги арга» деп чечен чугаада амгы шагның кижги бүрүзүн дүвүредип чоруур чугула айтырыгларны көрүп болур: арагалаашкын, ажыл чок чорук, тываларның санының эвээжи, чоннуң эртем, культура талазы-биле деңнели, нацияның генофондузунуң баксырап эгелээни... Чогаалдың маадырларының дылы-биле тыва амыдыралдың чидиг айтырыглары көдүртүнүп турар. Кол маадырларның бирээзи Чес мынчаар чугаалап турар: «Тываларың төөгүден арага ижер үелиг,

хоруглуг назылыг – тускай ужур-дүрүмнүг чораан улус-тур бис. Ол культурадан хоорлуп, Европа улузунуң чаңчылын хүлээп аарывыска, арагачы болбайн канчаар бис... «Технарже» шилчээнис дээрге, хойтпактаар сүдүвүс чок болганының ужурундан эвес чүве бе? Чүге сүт чогул? – Мал чок-тур! <...> Бо культурадан тыва чоннуң когу үстүп, төнүп боор...». База бир маадыр Ооржак Санчыг база дүвүрелин үндүр чугаалап турар: «Арагалаашкын, «технарьдан» бистин үре-садывыс – генофондувус баксырап бар чыдар...».

Ажыл-агый биле эрге-чагырганың аразында ырак, нарын харылзаазы дээш сагыш-сеткилиниң аарышкызы база-ла маадырларның аксы-сөзүндөн «сыстып» үнүп келир: «Улус бисти <саарлыкчыларны> акшазы элезин дег төктүп чыдар деп бодаар, ындыг амыр чүве кайда боор. үндүрүгнүң аарышкылыын канчаар силер! Боттуң каш орулгазын канчаар-даа долгап кээрге, чарыгдалдар, үндүрүг чер алыспас-тыр... электрилиг дээрбе тургузуп, ажылдадыр дээш, чээли алыры-биле инвестиция комитетинде херек документилер, бизнес-план дужааттынган чүве болгай, үе шыыңайндыр ужугуп-ла тур, тодаргай харыы ап чадап тур мен».

«Амыдырал ховузунда» деп чечен чугаада биеэде тараалаң, үнүш-дүжүттүг чораан хову ам кара чашпан дуглай үнген ээнзирээнда бол, чоннуң база-ла амыдыралы, чемгерикчизи болуп турар. Чүгле ам бодунуң кара чашпаны-биле... Бо чогаалда кол маадыр Айдысмаа. Ооң боду дээди эртемниг, агроуниверситет дооскан. Ажыл тывылбаан. Амыдыраар арга херек. Хөй чонну чемгерип турар ховуже үнер – чаңгыс-ла орук ол арткан. Кижилерден чашты-чашты, дүннүң караңгызын ажыглап, ховуже «ажылдап» үнүп каар. «Улус көрүп кагза, таан ыянчыг: «Сержиңмаа кадайның дээди эртемниг уруу чашпан бажы ууштап турар-дыр!» – дээн чугаа суурнуң ужукыдыныга дораан дыңналыр». Амыдырал бергедеп, долгандыр бүгү-ле ажыл-агый хоозуралга таваржы бергенин бо чогаалда илези-биле көзүлдүр бижээн. «Иезиниң ызы калган фермазының» база «Иезиниң ажылдап чораан фермазының чанынче чоокшулаары безин коргунчуг болу берген» деп одуруглар-ла хоозуралды өчүп чыдар. Хоозурал коргунчуг болгаш кээргел чок: «Сактырга, аксы-дijin шаарартып алган амырга-моос ында кеденип чыдып алган дег, ээнзиргей кара чүве апарган».

Айдысмаа дүне ховуга кара чашпан чыып «ажылдап» чорда, шагдаалар ону тудуп алыр. Оларның бирээзи ооң чаңгыс курска кады өөренип чорааны Алик болган. Бо чогаалда шагдаа Аликтиң аксы-

сөзүн дамчыштыр үениң база бир аарышкызы ажыт-чажыт чогу-биле илереп, үнүп кээр: «Кандыг-даа кижини көөрге, улуг даргалар апарган, эрге-чагырга баштап турар боор чүве ышкажыл, ол та кандаай чүве. Чамдык улуг даргалар бистер-биле чажыт чыгыы, оларда суг улус удуртур арга-дуржулга кайда боор... Ам бо ховуда уруг-дарыглыг кадайлар сывырып турар ажылывыс оларның чалгаазындан, удуртуп билбезинден тывылган чүве ышкажыл. Чон биезде дег ажыл-агыйлыг болза, кара-бажындан безин кортпайн, хову-биле амыдырап, конопля чүге чыырыл, оор-сук чүге кылырыл?».

«Ийиги арга», «Амыдырал ховузунда» деп чогаалдар база үстүндө көргөн чогаалдарывыс дег, үениң хөрек өйгөн айтырыгларын салып, оларны бодандыра бээр шынарлыг.

Маадыр-оол Ховалыг бодунуң «Ыт угааны» деп чечен чугаазында амыдыралдың ийи болган таварылгаларын чечен-мерген көргүзүп тура, кижиниң арын-нүүрү, угааны ыттыындан дора болгулаар деп чүүлдү номчукчуга билиндирер. Чечен чугааның кол маадыры Серге-Байыр. Амыдыралыңга туруп келген бир улуг айтырыгны шиитпирлээри-биле ол бодунуң чаңгыс черге ажылдап чорааны Доржу Демировичини бодап кээр. Ол ам оралакчы сайыт апарган кижичүге дуза кадып шыдавас деп бодал, аңаа бүзүрел Серге-Байырны ооң-биле ужуражыышкынче эккээр. Доржу Демировичиге эрги өңнүү Серге-Байыр келгеш, мендилээрге, ол кандыг-даа харыы бербейн, өскээр, талыйтыр көрүп, ческинген дег, эрте дүжер. Шак ынчаар, аразынга чылыг, чымчак хамаарылгалыг чораан, чаңгыс черге ажылдап чораан ийи кижиниң бирээзи бирээзин танывас апарган. А ыт, бодунуң безин эвес, дунмазының ыды, дөрт чыл бурунгаар кады аңнап чорааны Хартыга Серге-Байырны дораан танып кааш, аңаа огланып аажок болган. Бо ийи болуушкун чечен чугааның сюжеттиг шугумун тургузарыңга кол тепкииш болганы ол. «Ыт угааны» – чедимчелиг бижиттинген чечен чугаа болур. Темазы-даа, маадырлары-даа амгы үеден келген. «М. Ховалыгның, Д. Сарыкайның, Ш. Кууларның... болгаш өске-даа авторларның хөй-хөй чечен чугааларының темалары бүрүнү-биле амгы үеден келген, маадырлары бистиң-биле кады чурттап чоруур кижилер» – деп, Антон Калзанның демдеглээни⁶ чөптүг.

Кандыг-даа чогаал номчукчу кижини бодандырыптары-биле күштүг. Чогаалчының бо «Ыт угааны» деп чечен чугаазы кижилерни

⁶ А. Калзан. Өзүлдениң демдектери. – Кызыл. 1991.

бодандырыптар күчү-күжү бар чогаал болур. Мында автор антитеза аргазын билдилиг ажыглаан. Кижиг биле ыттың долгандыр турар хүрээлелге хамаарылгазын көргүспүшаан, амыдыралдың кызыл шынын тодарадып, арын-нүүр, мөзү-бүдүш айтырыын көдүрүп эккелгени чедимчелиг. Чамдык таварылгаларда кижиг ыт амытандан дора угаанныг, куду чергелиг дээрзин номчукчу бүрүзү угаап артар.

Бо чогаалда Доржу Демирович ооң мурнунда Серге-Байырның деткимчези-биле ажылдап чорааны билдинер. Ам ол өске ажылче депшип ажылдай бергеш, ооң-биле мендилешпейн, сыңзып турарын ческинчиг кылдыр чураан. Ооң даштыкы омур-хевири чорааны иштики делегейин улам тодарадыр: «Чүглери тазарган куштуу дег чиңге моюннуг... Он дөрт хар үезинде өспейн барган хире чолдак дурт-сынныг... Доржу Демирович чылар-чылбас чорза-чорза, өде-чара кадайының ачызында, оралакчы сайыгче депший берген...». Бо тодарадышкындан аңгыда, ук чогаалда өске болушкуннардан ол кымыл дээрзи улам билдинип кээр: «Бичии-Ондар удаваанда иштигээ-даа, даштыгаа-даа чиңге сынын улам сиилбээн кызыл өңнүг спортчу хептиг Чеченни бодундан ыратпайн барган...»; «Караңгыда өг даштынга ооң сагыжын саргыдар диспетчер Шеңнени куспақтап, хоюг эъдин тааладыр куспактаан-даа...»; «Эзири тендирип турар апарган Бичии-Ондар чугаазы үнүп келген Чеченден салдынмайн барган»... База Шеңнениң чугаазындан илереттинген бир чүүл бар: «Чанып чоруп олурувуста, Доржу Демирович Чеченниң спортивказынче кузуп каапты...».

Чечен чугаада бо болушкуннар боттары-ла Доржу Демировичиниң дугайында хөйүнү чугаалап турарлар. Мында авторнун кандыг-даа тайылбыры чок. Бо болза чогаалчының мергежилинин онзагай талазы.

Кижиг биле ыт. Медерелдиг кижиг биле дириг амыган. Бо ийиниң аразында улуг ылгал бар. Бо чечен чугаада чуруп турары-биле алырга, кижиг чеже-даа угаан-медерелдиг болза, ыттан дора болгулаар дээрзи чаржынчы-биле билдинип кээр.

Улуг одуруглар, хөй арыннар эвес, чүгле ийи таварылганы бижээн каш-ла домактар. Мында хөйүнү сиңирип каан. Шак мынчаар амыдыралдың ийи арны номчукчуга ажыттынар. Олар номчукчу бүрүзүнге хөй боданышкыннарны берип турары чогаалдың күчүзүн сөглөп турары ол.

Маадыр-оол Баргыштаанович бодунун чогаалдарында «үе, социал аайы-биле дөмейлешпес бир-мөзүлөш чүүлдерни» (А. Калзан)

бижип көргүзүп турар. Ооң бижээни «Сыртык» деп чечен чугаа бо үелерде катап хөгжүп эгелээн сарыг шажын дугайында чугаа чорудуп турар. Ооң-биле чергелештир амгы үениң бир-мөзүлөш овор-хевирлери база бо чечен чугаада бодунуң сайзыралын алган. Чааскаан чурттап турар Алдынай, үениң айы-биле саарлыкчы ажыл-агыйлыг Даш-Чүрек оларның овор-хевирин берген. Алдынай бурган-чүдээнге бүзүрээр, аңаа шын хөңнү-биле, бүгү сеткили-биле бердинипкен кижиге болур. «Кым-даа кижиге бичизинден, кара чажындан шажынгга кижизиттинмээн болза, «езулуг шажынчы мен», «чүдүлгем улуг» деп аас эдер болза, ол сөстөрүң шынга дүгжүрү берге-ле» – деп, Алдынай бадыткап чугаалап турар.

Алдынайның өңнүү болур кижиге ооң үежизиге Даш-Чүрек. Ол амгы үениң саарлыкчы ажыл-агыйлыг кижизиге. Ол Алдынайны анаа-ла сонуургай бербээн. Бодунуу-биле, кажар аргазы-биле, ол кысче ооң көрүжү бир янзы. Чер комитединде ажылдап турар болганда, ол тудуг-биле холбаалыг болгаш «Кара-Буга Алдынай аңаа херек кижиге апарган. Бир катап душ бооп чедип келген бооп, фамилиязын сонуургааш, ооң саарлыкчы ажылынгга база бо-ла дуза кадып боор ээлгир сынныг кысты ол дүштээр үеде бажыңынгга чедирген-даа».

Бо чогаалда мөзү-шынар темазы тода ажыттынган. Ону, бир-ле дугаарында, Алдынайның шажын талазы-биле сайгарылгаларындан көөр бис. Оон улаштыр ук тема Даш-Чүректин овор-хевиринге долузубиле ажыттынар. Тудуг инженерин дээди үнелел-биле доозуп алган, угаан-сарыылы чидиг, мерген Даш-Чүрек чоорту амыдыралдың шоргактарынгга дүлдүне бергени билдинер. Ол ам «чорук-херээ сагыжын дуглап алган, базым бүрүзүн дензилеп алган чоруур» чымыштыг кижиге болу берген, «бажыңнары хоорай иштинде элээн каш, оларның эң бичизиге-ле үш өрээл» балдырлыг апарза-даа, ишти-даа, дашты-даа бедик мөзү-шынарын херечилевейн турар: «алды айлыг хире ижинниг херээжен кижини дег, шөртек ишти», «дүүнден бээр чем чивээн чүве дег, даашкыры-биле дайнаны берген». Тууйбу чүдүрген машиназы озал-ондакка таваржы берген деп таарымчалыг эвес медээ дыңнаан соонда, ооң «шырайы баштай олулар оруннун шывы дег хүлөргөш, чоорту орун бажы дег карара бергөш, адак соонда ында арта салып каан ооң хөйлөңи дег агара берген» соонда бо чырык черде кижиге чуртталгазы дээди үнелиг эвес, материалдыг чүүл, эт-сеп үнелиг деп чегей билишкениг дээрзин ооң сөстери херечилеп турарлар: «чолаачы кырган кырза чорта берген болза хамаан бе, тууйбу өртээ чедер үнези кайыл оң!». Ооң уламындан ооң кадайы

база-ла ол деңнелдиг дээрзин каш домак бадьткпак чьдар: «сөөлгү үеде семизинден ышкыштап кылаштаар апарган кадайы Роза», «аажызы берге кадайының карактарын сарыг шажын чырыдыптар боор дээн күзели таңды бажында хевээр арткан».

Уран-чечен бо чогаал Маадыр-оол Ховалыгның дээрэ дээн чогаалдарының бирээзи болуп турарының бир чылдагааны болза кижилерниң аразында хамаарылганы үениң маңынга хамаарыштыр тодаргай көргүскенинде.

Кижилер аразында нарын хамаарылганы «Эдергин кызым», «Эрийн ашкан хем кончуг» деп чогаалдарда көргүзүп тура, мөзү-бүдүш темазын тодазы-биле ажыткан. Бо чогаалдарның кайызында-даа үш-булуңчук дег бот-боттарынга хамаарылгалыг апарган үш кижиниң харылзаазын чураан. Мында кол-ла чүүл – чүгө шак ындыг харылзаалар тыптып кээриниң дугайында айтырыг болгаш анаа харыы-сөс болур. Айтырыгны-даа, харыы-сөстү-даа чогаалчы болушкуннар-биле илереткен. «Эдергин кызымда» чолаачы Сыдым-оол орукка машина «бадылаан» Буянмаа-биле чоок хамаарылгалыг апаар. Шак ол харылзаа аңаа кадайының оо-хоран аас-сөзүндөн эм-таң база алаагар бир арга болганын чогаалчы элдээрткен. «Сыдым-оолче чидиг сөстөр сөглөптер чылдагаан тыппаан Айлаң ооң кырында-ла барган: «Сээң иең арагачы, хевизим кырында ыт кускузу арттырып каан!... Сээң иең арага тулуву... Сээң иең биске дуза кадып, согур копеек бээр-дир бе... Сээң иең кара ажылчын кадай...». Орук ара машиназынга бир уруг олуртуп алганы-даа эвес, а шак бо сөстөр чогаалдың сюжединиң дүүшкүнү болганы ол. Айлаңның чедир ожаавайн турар айтырыынга Сыдым-оолдуң чаңгыс домаа харыы болур: «Мээң ием кандыг-даа болза, сеңээ ашакты төрүп, кижизидип берген-дир, херээжен!». Шак ынчаар болушкуннар сайзырап эгелээр. Сыдым-оолдуң, Буянмааның «хөрөктеринде казыргы доюлган, «МАЗ» кабиназы өргээзи болу берген». «Олар ийи катчып алгаш, боттарының делегейинче шымны бергенде, машиназы дириг амыган дег сагындыргылаар – каяа-даа торлуп, тура дүшпес». Сыдым-оолдуң шак бо «ужуралдары» ооң алаагары чаңгыс-ла чүүлү апарган: «Айлаңның хире-хире болгаш: «сээң... сээң... чы, ...чы!» дээр сөстери саарыглыг хем ол чарыында чаш уруг чугаазы дег сагындырып, кулактарга четпес апарган». Айлаңның омур-хевири дараазында домактардан долу ажыттынып кээр: «Өг-бүле бажын чүгле мен билийн» дээр»; «ол ашаан чүү деп-даа сөглээрге удурланмас-даа, томаарый берген боорга, иштинде өөрүшкүзүн хүн-бүрү оваалап орган»; «Эрлерниң ырмазын

ынчаар сыгар болбас ийикпе!». Сыгыр-оолдуң кадайы Айлаңның омур-хевири, ооң аксы-сөзү номчукчу кижини бодандырып кээр.

«Эриин ашкан хем кончуг» деп чечен чугаада Аякмаа, Болат, Слава оларның нарын харылзаазы чуруттунган. Бо таварылгада Аякмааның ашаа Болат, ынчалза-даа ол ашааның эжи болур Слава-биле ол иштиктежи, чоок харылзаажы бээр. Бо таварылгада Болат кол «буруулуг» кижини болуп турарын номчукчу эскерер. Ол дугайында харын-даа Аякмаа боду-ла тө каап, боданып олура: «Адырам, мээң мындыг байдалче кирген чылдагааным чүде ийик? Болатка шын сеткилим-биле бердинген турдум. Өгленгенивис соонда, ооң аажы-чаңы удаваанда өскерли берди. Шыдажып-ла келдим. Бир эвес Славага таварышпаан болзумза, чарлыр турган бис...». үштүң нарын харылзаазы Аякмаа биле Болаттың өг-бүлезин чарар, буурадыр тудум, харын-даа быжыглап кааны ол. Бо чогаалда база бир чугула чүүл бар. Ол чүл дээрге, шак мындыг хоозун харылзаага үе хоозун эртер дээн бир-ле бодалды чогаалчы чажыра идип каан. Ук бодал чогаалдың сөөлгү ийи домактарында илереп кээр: «Чаданы куду, дааш үндүрбези-биле буттарын аяар салып бадып ора, Аякмаа хол бөмбүүнүң командазы чедер оолдар божуурунга үе арткан бе дээрзин бодааш, бажын чайган. Болатты санга кирип-даа аар болза, чөгенчиг-ле».

М. Ховалыгның чогаалдары ханы бодалдыг, улусчу философиялыг. Баштайгы чечен чугааларындан эгелээш, тоожуларынга чедир ооң чогаалдарының национал хөөнү күштүг, делгем, бот-онзагайы көскү апарган.

«Самдар-Кожай» деп тоожузу чогаалчы М. Ховалыг тыва амыдыралдың чурукчузу дээрзин тода айтып турар. «Самдар-Кожайда» чүгле чоннуң ажыл-ижи эвес, ында тыва амыдырал, тыва делегей көрүүшкүнү, тыва чоннуң чаңчыл-езулалдары болгаш төөгүзү бүрүнү-биле көстүп чыдар. Ханы делгем бодалдыг чогаал. Кол маадыр Самдар-Кожайның омур-хевири тыва арат кижиниң бир-мөзүлеш омур-хевири. Ооң чурттап эрткен оруу – тыва арат кижиниң төөгүзү, ооң бодалдары, көрүжү – чоннуң болур.

«Самдар-Кожай» деп тоожу тыва кижиниң мал малдаарының үе-дүптөн туруп келген арга-дуржулгазын тодазы-биле делгереди чырыткан. Ол чүүл бо чогаалдың бир кайгамчык дөлем талазы болур. Кол маадырның мал-маганының деңгели чылдың дөрт ээлчээнде эки, шыырак чоруурунун чылдагаанын бурун шагдан, тыва амыдыралдан ужукталып келген дээрзин чогаалчы мынчаар чиге илереткен:

«Малынга сиген-даа кеспес – анай, хураганынга чүгле көден чулуп бээр; өдөөнгө чылыг кажаа-хораа-даа тутпас – чүгле ажык серилиг; кыжын малынга суг-даа ижиртпес – оранның ак харын чиртир; оларга дус-даа чылгатпас – аас-дижи кемдеп-чыргадай бээр дээш, кайы ырактан кужурладыр; малы тыва уксааны...».

Тыва кижиниң күш-ажылга чаңчыкканын, ажыл – ооң амыдыралының кол кезээ болуп чорааны болгаш болуп чорууру-даа бо чогаалда кол маадырның ажылчын мөзүзүн дамчыштыр тодаргай билдинер. Кара-Даштын тудуунга тургаш Самдар-Кожай «ажылдаары кайгамчыктыг – сыгыр даң бажында ажылга келгеш, улустун эң сөөлүндө чанар». «Кымыскаяк дег, күдүжеңейнип, ажылдап-ла турар». Ол тудугнун ажылчыннарынга «ол самдар хептиг тыва ашак ажыл-биле кады төрүттүнүп келгени илерей берген». «Тыва ашак ажыл-биле кады төрүттүнүп келген» дээн одуруглар тыва арат кижиниң амыдыралының утказын, сорулгазын база чаражын чарт илереткен. Малың малдаан Самдар-Кожай дөрт шаг ээлчээнде олут орбас, чыдын чытпас: «Үгер сылдыс ийи-ле карыш чылганда, ол ийи бут кырында – одун көзөп, тараазын соктап эгелээр. Бир согааш, ийи согааш доозулганда даң адары ам-даа талыгыр боор... Өртегдө аьдын солааш келгеш, хар эргизип, шай хайындырып ишкеш, чырый бергенде база-ла хою-биле чоруп каар»; «...тайга шуурганы кыжын дүвүлөп кээрге, ол малың ыжык ыйгылче киир сывыргаш, хондур ону долгандыр дайгырып каап, боду ак-шаң апарган, талыгырда Таңгыт чуртунда тывылган Хар кижиге дег базып тургулаар».

Ажыл дээнде карак кызыл, амыдыралыңа чүткүлдүг маадырның аал-өдээ мал-маганның хөйүндө бир-ле байырымныг, чоргаар, түрлүг кылдыр бижиттинген: «...аалче үзүктөп шуужуп кирип турар хойлар чайгы дээрде көшкөн булуттар-ла; көк-көк хаяларда девип-самнаан кара, сарыг, өле, көк өшкүлөр бурун шагда чаалашкан аг-шериг дег, селеме дег мыйыстарын үскүлештирерге, чоогунда көшке көжүп турган дег дыңналгылаар; хөнеде, челеде дистинген чаптанчыг чаштар дег анай-хураган, бызаа-көзөөниң аалаан-чиилээн ыдыды Алаш хемнин көвүктөлгөн саарыларының даажын чидир базыптар турган».

Шак бо чогаал – сүрлүг чогаал, тыва чоннун эртин келген оруунда эндеглери илередип, партия-чазактын шын эвес, харын-даа амыдыралга чүүлдешпес айтышкыннарын «буруудаткан» дидим чогаал. Ол бүгү ында маадырларның чугаа-домаан таварыштыр илереп кээр. «Хрущев даргавыс малга чүрээниң хейлиин көргүзө берди, ышкажыл, анар. Оонуу-биле алырга, өзүүчел малывыс өшкү – кудумчу

дайзыны болу берген, тыва кижиниң чодазы – чылгы мал хыл-боостая эъди апарган!», «Хову-шөлге кижии анаа тараа-быдаа тарып чиир боор, чер оъду турда-ла, малга көк-бүрүзе дээр тал бе дээрге, тал база эвес, хараган бе дээрге, аңаа база дөмейлешпес үнүш тараан соонда, мал одарлаар алаак, шат-даа чидер деп барды...», «Кара баштыг тыва кижиниң амыдыралының дөзү – мал малдаарын чүге хоруп эгелээн чүвөл? Мал ажылы – тыва кижиге эң ажыктыг ажыл» деп чогаалдың кол маадыры Самдар-Кожай сагыш-сеткилиниң дүвүрелин тө каап, чугаалап орап.

Чогаалчы бодунуң бо тоожузуңда тыва эр кижиниң даштыкы омур-хевириң база чедимчелиг чуруп көргүскен. Ол езулуг ажыл-ишичи, бедик сүлдө-чаянныг эр кижиниң омур-хевири болур. «...хөрээ аптара дег делгем, эмиглери дөрбелчин-дөрбелчин болу берген, шыңганнары дириг чүвө дег чуглуп турар өжүннерлиг. Ол сөгөдей олура каапкаш, от сала бээрге, эгиннерде борбак шыңганнар ыйлаңгы дег ойнай бергеннер. Суугу же паш салып, хуундан суг куда бээрге, ооргазының ээн эъди кырлайтыр чалданып үнүп келген». Тыва маадырлыг тоолдарда омур-хевирлерге чоок шак бо омур-хевирден тыва эр кижилерниң даштыкы чараш бүдүжү, бедик соруктуу билдинип кээр.

«Самдар-Кожай» деп тоожу ханы бодалдыг чогаал. Чогаалдың кол маадырының аксы-сөзүндөн улусчу ханы бодалдар, амыдыралдан түңнелдер илереп кээр: «Таарышпас чүвө өтгүнерге, сайзырал турбас!» база «Бис дег улустуң амыдыраары бергедээн, күзүрүм кырынче октаттыңан эрги чурук дег болганывыс ол».

Амыдырал философиязында чүү-даа чүвө мөңгө эвес дээрзин тоожунуң арыннары база айтып турар. Ында чүдөн-даа сүрлүг, күштүг партияның буурап дүшкени болгаш хууда мал азыраарын хоруп турган хемчеглерниң күш чок калганы – бо бүгүну амыдырал боду көргүзүп эккелген.

Тыва кижиниң сүлдөзи мал-биле тудуш дээрзин бадыткаан узун чылдарның чидиг, кээргел чок демиселиниң тиилекчизи Самдар-Кожайның омур-хевири сагыш-сеткилге чоок, чүглө чоргааралды болгаш магадалды оттурар омур-хевир болур.

М. Ховалыг бот-барымдаалыг чогаалдар бижиириниң талазы-биле элээн мергежилдиг апарган чогаалчыларның бирээзи. Ол «Меңгилдиг бедиктерниң кыйгызы» (1987), «Ыдыктаан тук» (1996), «Хүреш бурганы» (2001) деп бот-барымдаалыг чогаалдарның

номнарын чырыкче үндүргөн. Оларда бо чурттап эртип турар уевистин байдалы, тыныжы, чурумалы бижиттинген.

Маадыр-оол Ховалыгның бот-барымдаалыг чогаалдарының тыва чечен чогаалдың өске бот-барымдаалыг чогаалдарындан ылгалдыг чүүлү бар. Ол чүл дээрге М. Ховалыгның бот-барымдаалыг чогаалдары спорт, күш-культура темазынга бижиттинип, турисчи кижиниң амыдыралын, ооң бедик сыннарже шүүргедээшкинин чырыдып көргүскөн.

Маадыр-оол Бартыштаанович 1987 чылда «Меңгилиг бедиктерниң кыйгызы» деп баштайгы бот-барымдаалыг чогаалын чырыкче үндүргөн. Турисчи кижиниң караа-биле, ооң угаашкыннары-биле болган таварылгаларны бижээн.

Номнуң үнелиг чүүлү чүл дизе, тыва альпиниада талазы-биле чырыттынган, даг үнер спортсменнер, туристерниң ажыл-амыдыралын, оларның улуг бедик сыннарже үнүп турганын бирден бир чок төөгүп бижээн. Тыва чечен чогаалда бо талазы-биле Маадыр-оол Ховалыгдан аңгыда, чечен чогаал бижип чоруур чогаалчы амдызында чок болуп турары-биле, ук теманы чаңгыс чырыдып чоруур чогаалчы ол болуп чоруур. Мооң-биле Маадыр-оол Ховалыгның делегей көрүүшкүнү онзагай чырыттынган. Тыва номчукчу кижиге база солуну-биле, бо талазы-биле онзагайы-биле номчуштуг чогаалдар болур.

«Меңгилиг бедиктерниң кыйгызы» деп номнуң эге арнында «Чер – ие, Дээр – ада» деп тыва улустуң чечен сөзүн эпиграф кылдыр ажыглаан. Ынчангаш бо эпиграфтан, бо чалгынныг сөстерден кол бодал бүгү чогаалче дамчып, ооң тема, идеязын илередип турар.

Номда кирип турар беш аңгы-аңгы бот-барымдаалыг чогаалдар чаңгыс тема, чаңгыс идея-биле каттышкан. Оларда чырыттынган болушкуннар: чаңгыс турисчи кокпаларда альпинист кижилерниң маадырлыгы, тура-соруктуу, оларның бойдуска хайыралыгы болгаш аңаа ынакшылы. Чогаалдарның аттары безин чер-чуртунга ынакшыл-биле долдунган: «Хүннээректиг мөңгө оран», «Экии, Мөңгүн-Тайгам!»...

Маадыр-оол Ховалыг «Бедиктиг бедиктерниң кыйгызы» деп ному чүгле тыва чечен чогаал-биле эвес, а улустуң аас чогаалы-биле база сырый холбаалыг. Номда кирип турар чогаалдар шупту үлегер домактардан алган эпиграфтарлыг. Ук эпиграфтарны киригени ол чогаалдың кол тема, идеязын ооң-биле билиндирип,

чырыдарынга дөгүм болган. «Хүннээректээн мөңгө чалыы оран» деп чогаалда оран-тайгага чалбарыг база бердинген.

Ак-Баштыг бурганым,
Бай-Мөңгүнүм!
Долаан сылдызым,
Тос таңдым!...

«Экии, Мөңгүн-Тайга!» деп чогаалында Саадак арт дугайында тоолчургу чугааны бергени база аас чогаалы-биле харылзааны херечилеп чыдар: «Шаанда, бир аңчы маңаа саадаан утуп кагган чүве...».

Маадыр-оол Ховалыгның «Меңгилиг бедиктерниң кыйгызы» деп номунда кирген чогаалдар төөгү ужур-дузалыг чогаалдар болур. Мөңгүн-Тайга Хайыраканның кырынче эң баштай үнген альпинистерни ында тодараткан. Харын-даа чогаалчы ол айтырыгны бир арынга салгаш, аңаа боду делгеренгей харыны берип каан. Ооң тайылбыры-биле алырга, Мөңгүн-Тайгаже 1946 чылда баштайгы үнүүшкүн болган: «1946 чылдың август 14-те экспедиция бодунуң сорулгазын күүседип, кадыыр, маскалыг Кызыл тукту Мөңгүн-Тайганың шыпшыынга киискидипкеннер».

Номнуң база бир үнелиг чүүлү чүл дизе, ында кирип турар тайылбырлар деп санаар бис. Чижээ, туризм дугайында сөстөр, тайылбырлар, Тываның улуг, бедик сыннарының дугайында чугаалар, чер-чурт аттарының утказы...

Тыва чечен чогаалда мооң мурнунда чылдарда бижиттингилээн бот-барымдаалыг чогаалдар (С. Токаның «Чоннуң оглу», О. Саган-оолдуң «Баян-Таланың кижизи», С. Сүрүң-оолдуң «Кижиниң намдары») маадырлыг чоруктуң, күш-ажылдың кижилериниң дугайында чогаалдар болган. Маадыр-оол Ховалыгның бот-барымдаалыг чогаалдары маадырлыг чорукту көргүспүшаан, база-ла быжыг тура-сорукка, чер-чуртунга ынак чорукту кижизидип турар чогаалдар болур. Үстүндө чогаалдардан ылгалдыг чүүлү, ол туризм, спорт талазы-биле хөйүнү бижип, чырыдып турар.

Маадыр-оол Ховалыг тыва чечен чогаалда база бир тускай үннүг, онзагай көрүүшкүннүг чогаалчы болур деп чүүлдү бо чогаалдары улам тодарадып турар.

М. Б. Ховалыг чону дээш сагыжы үргүлчү хөлзеп, аарып чоруур кижилерниң бирээзи дээрзин ооң чүгле чогаалдары эвес, чорудуп турар ажыл-ижи база тодарадып турар. 80 чылдарның